

УДК 711.462

ЕКОПОСЕЛЕННЯ – ПРІОРИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

КИРИЛЕНКО І.Г.¹ *член-кор. НААНУ, к. іст. н., д.е.н.*ЄВСЄЄВА Г. П.^{2*} *, д-р н. держ. упр., проф.,*САВИЦЬКИЙ М. В.^{3*} *, д.т.н, проф.,*

^{1*} Верховна Рада України України, вул. Грушевського, 5, Київ, 01008, Україна, Тел.: (044) 527-82-42 e-mail: adamovich@rada.gov.ua

² Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури", вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0002-7528-7232

^{3*} Кафедра залізобетонних та кам'яних конструкцій, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури", вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38 (0562) 47-02-98, e-mail: sav15@ukr.net, ORCID ID: 0000-0001-0002-0003

Анотація. *Мета* цієї роботи полягає в аналізі вітчизняного законодавства, виділенні основних напрямів розвитку екокомплексів на сільських територіях України, виокремлення основних проблем на шляху створення екокомплексів, дослідженні практики розвитку сільських територій в Україні та іноземних країнах, виробленні власних пропозицій для стимулювання розвитку сільських територій у вигляді екопоселень. *Методика* базується на фундаментальних дослідженнях провідних науковців галузі. Аналізуючи статистичні дані щодо розвитку сільських територій України та законодавчі документи, отримано *результати*. Більшість із проблем щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій та створення екопоселень тісно пов'язані між собою. Це зумовлює необхідність застосування інтегрованого підходу до соціально-економічної модернізації регіонів та міст України на засадах сталого розвитку. Курс на євроінтеграцію, визнаний Україною як пріоритетний, передбачає імплементацію європейських стандартів якості життя, кращих практик країн ЄС щодо досягнення сталого розвитку міст та сільських регіонів. *Наукова новизна і практична значимість* полягає у вирішенні системного підходу до проблеми заселення і оновлення сільських територій: створити передумови для стабільного розвитку сільських територій як базису забезпечення належного розвитку екопоселень, створюючи цим сприятливі соціально-економічні умови проживання на селі; завершити паспортизацію сільських населених пунктів, що дозволить визначити необхідну кількість можливих об'єктів для створення екопоселень; з метою концентрації ресурсів на реалізації завдань щодо розвитку села здійснити інвентаризацію державних програм, які містять у своєму складі заходи щодо такого розвитку, забезпечити коригування переліку заходів, передбачаючи зміни, які б стосувалися організації та функціонування екопоселень; завершення процесу розмежування земель загальнодержавної та комунальної власності, а також забезпечення органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад правом розпоряджатися земельними ресурсами, що перебувають у власності відповідної територіальної громади; затвердити регіональні плани заходів щодо будівництва, реконструкції, ремонту та утримання в належному стані доріг загального користування у сільській місцевості та під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів.

Ключові слова: сталий розвиток; екопоселення; сільські території; територіальна громада

ЭКОПОСЕЛЕНИЕ - ПРИОРИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ

КИРИЛЕНКО И.Г.¹ *, член-кор. НААНУ, к. ист. н., д.э.н.*ЕВСЕЕВА Г.П.^{2*} *, д-р н. гос. упр., проф.,*САВИЦКИЙ Н.В.^{3*} *, д.т.н, проф.*

^{1*} Верховная Рада Украины, Украина, ул. Грушевского, 5, Киев, 01008, Украина, тел. : (044) 527-82-42 e-mail: adamovich@rada.gov.ua

² Кафедра украиноведения, Государственное высшее учебное заведение "Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры", ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепропетровск, Украина, тел. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0002-7528-7232

^{3*} Кафедра железобетонных и каменных конструкций, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури", вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38 (0562) 47-02-98, e-mail: sav15@ukr.net, ORCID ID: 0000-0001-0002-0003

Аннотация. Цель этой работы заключается в анализе отечественного законодательства, выделении основных направлений развитию экокомплексов на сельских территориях Украины, выделения основных проблем на пути создания экокомплексов, исследовании практики развития сельских территорий в Украине и иностранных странах, выработке собственных предложений для стимулирования развития сельских территорий в виде экопоселений. **Методика** базируется на фундаментальных исследованиях ведущих ученых отрасли. Анализируя статистические данные относительно развития сельских территорий Украины и законодательные документы, получены **результаты**. Большинство из проблем относительно обеспечения устойчивого развития сельских территорий и создания экопоселений тесно связаны между собой. Это предопределяет необходимость применения интегрированного подхода к социально-экономической модернизации регионов и городов Украины на принципах устойчивого развития. Курс на евроинтеграцию, признанный Украиной как приоритетный, предусматривает имплементацию европейских стандартов качества жизни лучших практик стран ЕС относительно достижения устойчивого развития городов и сельских регионов. **Научная новизна и практическая значимость** заключается в решении системного подхода к проблеме заселения и обновления сельских территорий : создать предпосылки для стабильного развития сельских территорий как база обеспечения надлежащего развития экопоселений, создавая этим благоприятные социально-экономических условия проживания на селе; завершить паспортизацию сельских населенных пунктов, которая позволит определить необходимое количество возможных объектов для создания экопоселений; с целью концентрации ресурсов на реализации заданий относительно развития села осуществить инвентаризацию государственных программ, которые содержат в своем составе мероприятия относительно такого развития, обеспечить корректировку перечня мероприятий, предусматривая изменения, которые бы касались организации и функционирования экопоселений; завершение процесса разграничения земель общегосударственной и коммунальной собственности, а также обеспечение органов местного самоуправления сельской территориальной общиной распоряжаться земельными ресурсами, что находятся в собственности соответствующего территориальной общины; утвердить региональные планы мероприятий относительно строительства, реконструкции, ремонта и содержания в надлежащем состоянии дорог общего пользования в сельской местности и подъездных дорог с твердым покрытием к сельским населенным пунктам.

Ключевые слова: устойчивое развитие; экопоселение; сельские территории; территориальная община.

ECOVILLAGE – A PUBLIC POLICY PRIORITY OF RURAL DEVELOPMENT

KIRILENKO I.G. ¹*Corresponding Member of NAASU, PhD (H.Sc), Doctor of Economic Sciences*
YEVSEIEVA G. P. ^{2*}*Dr. Sc. , Prof.*
SAVYTSKYI M.V. ^{3*}*, Dr. Sc. (Tech.), Prof.*

^{1*} The Supreme Council of Ukraine Ukraine, ul. Hrushevskoho 5, Kiev, 01008, Ukraine, tel.: (044) 527-82-42 e-mail: adamovich@rada.gov.ua

² Department of Ukraine-stady, State Higher Education Establishment "Pridneprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture", 24-A, Chernishevskogo str., Dnipropetrovsk 49600, Ukraine, тел. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0002-7528-7232

^{3*} Department of Reinforce-Concrete and Stone Constructions, State Higher Education Establishment "Pridneprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture", 24-A, Chernishevskogo str., Dnipropetrovsk 49600, Ukraine, тел. +38 (0562) 47-02-98, e-mail: sav15@ukr.net, ORCID ID: 0000-0001-0002-0003

Summary. The purpose of this work consists in the analysis of home legislation, selection of basic directions of development of eco complexes on rural territories of Ukraine, selection of basic problems on the way of creation of eco complexes, research of practice of development of rural territories in Ukraine and foreign countries, making of own suggestions for stimulation of development of rural territories as ecovillages. **Methodology** is based on fundamental researches of leading scientists of industry. Analyzing statistical data in relation to development of rural territories of Ukraine and documents are got. **Results** .Majority from problems in relation to providing of steady development of rural territories and creation of ecovillages closely connected between each other. It predetermines the necessity of application of the integrated approach to socio-economic modernisation of regions and cities of Ukraine on principles of steady development. The course on eurointegration, confessed by Ukraine as priority, implementation of the European standards of quality of life the best practices of countries of EU envisages in relation to the achievement of steady development of cities and rural regions. **A scientific novelty and practical meaningfulness** consist in the decision of approach of the systems to the problem of settling and renovation of rural territories : to create pre-conditions for stable development of rural territories as base of providing with the proper development of ecovillages , creating to these favourable socio-economic terms of residence on a village; to complete the passport system of rural settlements, that will allow to define the necessary amount of possible objects for creation of ecovillages ; with the purpose of concentration of resources on realization of tasks in relation to development of village to carry out taking of inventory of the government programs which contain in their structure measures in relation to such development, provide adjustment of list of measures, envisaging changes which would concern organization and functioning of ecovillages; completion of process of differentiation of areas of national and communal property, and also providing of organs of local self-government of rural what are in property of appropriate territorial society; to confirm the regional plans of measures in relation to building, reconstruction, repair and maintenance in the proper condition of roads of the general use in rural locality and access roads of hard-surface to the rural settlements.

Key words: steady development; ecovillage; rural territories; territorial society

Постановка проблеми.

Україна переходить в нову епоху історії і Український народ отримує унікальний шанс побудувати нову Україну. Прагнення змін у країні стало пріоритетним і усвідомленим. Революційні зміни привели до влади політиків, які обіцяють докорінно реформувати Україну. Здійснення цього завдання, однак, неможливе без чіткого уявлення про те, в якій країні ми хочемо жити і які саме зміни для цього потрібні.

За весь період своєї незалежності Україна прагнула змін так і не спромоглася стати передовою високо розвинутою країною. Декларуючи в попередні роки одне з основних завдань української національної ідеї, формування української нації, сьогодні українська нація є сформованою, бо об'єднана і спільними успіхами, і спільним болем. Тому новітньою національною ідеєю має стати модернізація нації, а не її побудова. Модернізація має багато виявів і вимірів. Але якщо вивести головне завдання української модернізації, то воно мало б звучати так: переведення України на траєкторію сталого розвитку. Сталий розвиток, який базується на основних принципах розроблених ще академіком В. Вернадським, врахує інтереси теперішніх і майбутніх поколінь. Він передбачає примноження, а не виснаження усіх капіталів країни: людського, соціального, інтелектуального/творчого, індустріального/технологічного, природного та фінансового. Це зробить українське суспільство витривалішим щодо поточних криз. Сталий розвиток не означає повної відсутності криз чи глибоких проблем. Він означає, однак, що після кожної кризи країна повертається на траєкторію зростання. Цей стан характерний для найзаможніших країн світу з найвищими стандартами і тривалістю життя.

Якщо розглядати сталий розвиток як модель економічного зростання, в якій використання ресурсів направлено на задоволення потреб людини при збереженні навколишнього середовища, так що ці потреби в розвитку можуть бути задоволені не тільки в сьогоденні, але й для майбутніх поколінь, то в цьому розумінні для України є актуальним збереження і відновлення сільських територій у вигляді екопоселень (екокомплекси) – екологічне поселення — поселення, створене з метою організації екологічно чистого простору для життя групи людей, які дотримуються концепції ООН про сталий розвиток і організують харчування за рахунок органічного сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Останніми роками українські вчені зробили певний крок у дослідженні проблеми сталого розвитку, екопоселень та розвитку сільських

територій. Ґрунтовністю відрізняються публікації О. Бородіної, В. Борщевського, Т. Гоголя, В. Куценко, Ю. Фесіної та інших науковців [4; 9; 13; 21; 22]. Проблеми зайнятості висвітлювалися у працях А. Авчукової, Т. Решітько та інших авторів [1; 16]. Основні напрями розвитку сільських територій у контексті євроінтеграційних процесів відображені у роботах Б. Пасхавера, І. Прокопи, Х. Притули, П. Саблука, В. Чеботарьова [2; 5; 11; 14; 17; 19; 23] та інших.

Мета цієї роботи полягає в аналізі вітчизняного законодавства, виділенні основних напрямів розвитку екокомплексів на сільських територіях України, виокремлення основних проблем на шляху створення екокомплексів, дослідженні практики розвитку сільських територій в Україні та іноземних країнах, виробленні власних пропозицій для стимулювання розвитку сільських територій у вигляді екопоселень.

Виклад основного матеріалу.

За визначенням багатьох експертів для України найперспективнішим напрямком розвитку є розвиток сільських територій. Доленосні зміни, які відбулися за останні роки у країні, не дали змогу розв'язати найважливіших проблем українського народу, зокрема, соціально-економічного розвитку сільських територій, найгострішими з яких залишаються безробіття, трудова міграція селян та руйнування соціальної інфраструктури в сільській місцевості. Це призводить до масового зникнення сіл, перетворення селянства у міських мешканців, що втрачають ґрунт під ногами в прямому і переносному значенні. Відновлення українського села має важливе значення, оскільки у соціально-економічному житті України сільські території посідають особливе місце. На них проживає третина населення нашої держави і припадає 90 % її площі [10]. Спроби вирішення проблем розвитку сільських територій мають безсистемний і некомплексний характер, і через це не приносять результатів. Системні кризові явища та занепад сільських територій призводять до зниження рівня життя сільського населення, зменшення обсягів сільськогосподарського виробництва, що загрожує продовольчій безпеці держави. Певні спроби подолання були здійсненні 2010 року з прийняттям концепції «Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року» [8], яка мала на меті забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва. Але на жаль, ця Програма так і не була

реалізована, оскільки була відмінена урядом М. Азарова [15], проіснувавши всього шість місяців.

Натомість як показує реальне життя, і сьогодні продовжується занепад та руйнація українського села. Разом з тим проживання в місті дає певний комфорт, який формується за рахунок перевитрат енергії, суттєво збільшується кількість відходів, постійно наростає використання хімічних препаратів, які перетворюються у небезпечні сполуки, що нищать довкілля і т.п. Деякі міські жителі, які усвідомили свою відповідальність за екологію і які хочуть долучитися до зміни ситуації, засновують нові варіанти співіснування з природою – екопоселення. Поняття «екопоселення» ми розглядаємо як поселення на певній території з усіма рисами людської діяльності, яка безпечно інтегрована в природне середовище, підтримує здоровий розвиток людини і може самодостатньо існувати тривалий час. У такому поселенні усі в громаді (мешканці екопоселення) знають один одного, і кожен має можливість впливати на громадське життя та розвиток самого поселення. Відтак у «екопоселенні» можуть проживати від ста до не більше кількох тисяч осіб, які мають високий рівень самоорганізації та досягають результату своєї діяльності не примусом, а узгодженням дій. Найголовніше – усі аспекти життя мешканців екопоселень, а саме: проживання, відпочинок, громадська діяльність, бізнес – повинні бути представлені в збалансованих пропорціях та не шкодити довкіллю.

На перший погляд, українське традиційне село, яке й до сьогодні є осередком консервативної моралі, первозданної гармонії з природою, доцільного способу життя може стати головним осередком створення екопоселень в Україні. Але чи є і чи можуть бути ідеалом екопоселення сучасні українські села?..

Незважаючи на те, що в українському селі збереглося багато такого, чому варто навчитись, загадавши уміння наших пращурів (технології ведення господарства, технології будівництва, традиції, обряди, звичаї тощо), існує і зворотній (штучно нав'язаний) бік медалі — важка безпросвітна праця, неможливість уповні скористатись плодами зробленого, соціальна незахищеність, невелика тривалість життя, убогі можливості для розвитку особистої творчості, дуже незначна розмаїтість життєвих укладів. Руйнівний вплив дискримінаційних заходів щодо селянства в попередні десятиліття призвів на початку 90-х років до економічної стагнації та кризи в сільській місцевості, що однозначно підтверджується критичними оцінками російських економістів М. Шмельова та В. Попова, зробленими ще напередодні розпаду колишнього СРСР. Досліджуючи у 1989 р. проблеми перебудови радянської економіки, ці науковці констатували: «Кризовий стан нашого села очевидний для всіх. Причини цього стану – не в капіталовкладеннях. Їх за останні півтора десятиліття

було направлено в село більш ніж достатньо. Але вони фактично не дали нічого. Криза нашого села – розплата за понад п'ять десятиліть насильства над здоровим глуздом, над усім, що спонукає людину до нормальної, добросовісної праці» [24, с. 340]. Це призвело до остаточної деградації сільських територій. У вітчизняній нормотворчій практиці поняття «сільські території» вперше застосовано як компонент терміна «комплексний розвиток сільських територій», що одночасно розглядається як складова державної аграрної політики та напрям державної соціальної політики у схвалених Указом Президента України 29 квітня 1998 р. «Основних напрямках розвитку агропромислового комплексу України на 1998-2000 рр.» [7]. Їх реалізація зумовлювала невідкладну розробку Кабінетом Міністрів України проєктів низки нормативно-правових актів, необхідних для комплексного здійснювання економічних реформ на селі та виведення агропромислового комплексу зі стану поглиблення кризи, а відтак і комплексного розвитку сільських територій.

Сьогодні склад деградуючих і безлюдних сіл в Україні визначається за матеріалами суцільних обстежень сільських населених пунктів, що періодично (один раз на 5 років) проводяться Держстатом України. За даними останнього обстеження було встановлено 227 безлюдних і 6163 деградуючих сіл. В Україні у 2001-2005 рр. кількість сіл людністю до 50 осіб (включаючи безлюдні) збільшилася на 12,2 %, а їхня частка в сільській поселенській мережі досягла 13,8 % [18]. До деградуючих поселень відносять сільські населені пункти з часткою мешканців пенсійного віку понад 50 %, а в малих селах (до 200 осіб) – понад 40 %. Вважається, що ці села втратили можливість самовідтворення населення. Райони з великою концентрацією безлюдних і деградуючих сіл (понад 40 % від загальної кількості) визначаються районами поселенської кризи [10].

Гармонія між селами і навколишнім середовищем найчастіше прямо залежна від малої щільності населення – розкоші, яка стає все менш можливою навколо мегаполісів. Нарешті, традиційні села навряд чи можуть вважатись зразками гармонійних стосунків між людьми – тут нерідко виникають сварки й недовіра між дворами і сусідніми селами, підозріле ставлення до зовнішнього світу, пострадянське ставлення до майна та роботи, патологічні впливи міста і абсурдної державної політики тощо.

Щоб визначити основні проблеми на шляху перетворень українських сіл (бодай би частково) в сучасні екопоселення, звернемося до досвіду інших країн світу. Так за повідомленням Глобальної Мережі Екопоселень [3] у ряді країн Європи, зокрема Данії, Норвегії, Швеції, Польщі, Швейцарії та інших, з середини 90-х років ХХ ст. започатковано програми розвитку малоперспективних (малозаселених) населених пунктів в екопоселення. Головний

принцип розвитку таких населених пунктів – показати на прикладах, як вони можуть розвиватися більш стабільно, і особливо, як вони можуть бути перетворені з метою їх відповідності основним принципам Доповіді Всесвітньої Комісії з навколишнього середовища і розвитку (1987 р.) [3]. Розвиток таких населених пунктів відповідав основним завданням: звести до мінімуму споживання енергії, обмежити шкідливі викиди в державному та всесвітньому масштабі; берегти біологічні ресурси; приносити економічну користь суспільству; знижувати забруднення довкілля; забезпечувати хороші умови життя і відпочинку мешканцям екопоселення; зберігати ландшафтні та культурні цінності краю (регіону); робити свій внесок у досягнення громадських цілей та підвищення добробуту всього суспільства. На реалізацію цих програм в європейських країнах пішло від 15 до 20 років, але результат не забарився. Не тільки окремі поселення, а й в цілому країни, зокрема, Швейцарія, Норвегія – країни, які стовідсотково реалізували вищезазначені завдання і стали «країнами-екопоселеннями» [3].

Чи можливо використати цей досвід в Україні? Чи є можливість хай навіть через 15 – 20 років досягти, якщо не ідеального результату, то хоча б позитивного? Щоб оцінити труднощі, із якими зіштовхуються першопрохідники, необхідно розглянути основні проблеми, які постануть на цьому нелегкому шляху:

Проблема біосистеми — потрібно, щоб «екопоселення» («екосело») не нищило природне середовище на своїй території, виробляло їжу, паливо та інші біоресурси на власній території, незаражувало і переробляло усі відходи, уникало несприятливого впливу на навколишнє середовище застосування продуктів, зроблених поза межами «екопоселення» та турбувалося про збереження навколишнього середовища в інших місцях, поставляючи свою продукцію чи послуги. Тобто сільські екопоселення потребують посилення інноваційної спрямованості сільськогосподарського виробництва. Завданнями цього напрямку мають стати органічне землеробство і тваринництво, розвиток «зеленої економіки», застосування інноваційних засобів захисту рослин і технологій обробки ґрунту, використання сучасних технічних засобів у сільській місцевості. Щодо подолання цієї проблеми в Україні необхідно прийняти ряд законів про пріоритетне використання біоресурсів, сонячної та теплової енергії. Суттєвим кроком до вироблення екопродуктів є зниження податкового тиску на виробників таких продуктів, створення державних цільових програм з метою стимулювання вироблення екопродуктів. Важливим кроком є залучення європейського досвіду пільгового опадкування [5].

Проблема будівельних можливостей – важливо, щоб «екопоселення» будувалось з екологічно чистих матеріалів, використовувало відновлювальні джерела енергії, мінімально використовувало моторизований

транспорт, було побудоване так, щоб мінімально впливати на місцеву екосистему. У цьому плані українська будівельна наука має певні досягнення та практичний досвід, які можна застосовувати у будівництві екосіл [див. матеріали щорічних форумів екобудівництва 20]. У цьому аспекті є дуже важливим зв'язок держави, органів місцевого самоврядування чи місцевої громади з науково-дослідними, вищими навчальними закладами, які розробляють подібні технології і можуть запропонувати будь-яке альтернативне житло.

Проблема економічної системи – необхідно, щоб в «екопоселенні» були вирішені проблеми громадської та особистої власності, зокрема на землю та будівлі; створена альтернативна грошовій системі економіки; розумно поєднані екологічна і економічна доцільність визначала багатофункціональність діяльності мешканців екопоселень. Багатофункціональність розвитку територій екопоселень означає, що завдяки відповідним організаційно-економічним механізмам підтримки та сприяння розвитку як сільського господарства, так і несільськогосподарських видів економічної діяльності мешканців екопоселень ці території повинні перетворитися на повноцінну частину національного господарства, де населення користуватиметься благами, за якістю та кількістю максимально прирівняними до урбанізованих систем з ідентичними можливостями особистого (кар'єрного) розвитку та економічного достатку. Стереотипне сприйняття сільських територій України як монофункціональних територій обмежує можливості акумулювання достатньої кількості інвестиційних ресурсів у сільську територію, в тому числі з метою реалізації інвестиційних проектів інноваційного спрямування у сферах туризму, енергетики, побутових послуг, IT-технологій на основі застосування сучасних інформаційних технологій, що дозволили б подолати обмеження, спричинені віддаленістю сільських територій, низькою щільністю населення та відсутністю належного доступу до традиційних джерел інформації.

У світовій практиці поняття багатофункціонального розвитку сільських територій тісно пов'язане зі збільшенням частки несільськогосподарських видів діяльності на селі. Досвід зарубіжних країн, особливо економічно розвинутих, вказує на зростаючу важливість несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях як альтернативних джерел доходів та передумов подальшого соціально-економічного розвитку окремих місцевостей. Так, розв'язання проблем розвитку сільських територій у ЄС дедалі частіше пов'язується з їх багатофункціональним розвитком. У високорозвинених країнах (з промисловою моделлю розвитку сільського господарства) диверсифікація сільської економіки сприяє поверненню міських жителів на сільські території та одночасно стимулює

потреби у розбудові соціальної інфраструктури села і сфери послуг у сільській місцевості. У країнах із нижчим рівнем економічного розвитку і слабшим аграрним сектором багатofункціональність сільської економіки означає створення для селян можливості додаткових заробітків (насамперед у секторах «нової економіки» – у сфері послуг, інформаційних технологій і консалтингу, а також у легкій і деревообробній промисловості). Відтак – знижується рівень міграції сільського населення у міста і за кордон. Такий підхід сприяє розвитку сільського господарства, в основному, шляхом його механізації, модернізації і впровадження інноваційних технологій. Крім того, несільськогосподарська функція села сьогодні є важливою умовою його соціальної безпеки. На користь такої форми розвитку свідчать не лише економічні, соціальні та культурні, але й екологічні погляди. Зокрема, на порядок денний виходить питання щодо необхідності налагодження ефективного управління засобами землі, води і повітря тощо [19].

Проблема управління екопоселенням – ідеали справедливості повинні вирішуватись в аспектах вирішення внутрішніх суперечок, втілення рішень громади, стосунках з зовнішнім світом (зокрема адміністраціями державного рівня). Адміністративно-територіальний устрій країн ЄС характеризується наданням кожній місцевій громаді можливостей розпоряджатися всіма наявними на її території землями та природними ресурсами. Громада наділена максимальним обсягом повноважень та функцій. В Україні відповідно до Статті 143 Конституції України «територіальні громади села, селища, поселення, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції». Високий рівень самоорганізації звичайних людей показав досвід Майдану (2014). Цю особливу рису українців відзначають українські письменники (П. Мирний, І. Нечуй-Левицький та ін..) та громадські діячі (див. інтерв'ю з Б. Гаврилишиним). Але правду кажучи, при наявності такого генетично-національного потенціалу великих зрушень в організації сільських територій так і не досягнуто. Академік П. Саблук підкреслює, що з часу набуття Україною незалежності прийнято понад 150 законів, пов'язаних із сільською територією та селом, спрямованих на підвищення рівня життя сільського населення, але вони не мали позитивного впливу і не поліпшили життя людей у сільській місцевості [17, с. 4]. «Закони та інші нормативні документи приймали, а зрушень не було. Напевне, проблема в тому, що або

пріоритети неправильно були визначені, або не було системного підходу до розв'язання цих питань», – доповнює член-кореспондент УААН А. Третяк [17]. Великі надії поклалися на нещодавно прийнятий закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який мав би визначити особливості об'єднання мешканців екополісів, але на жаль Закон цього не передбачає. За цим Законом суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад є суміжні територіальні громади лише сіл, селищ, міст [12].

Питання об'єднуючих цінностей – втілення спільної мети і виживання повинні опиратись на розробку і розвиток стратегії і тактики, плану взаємодії членів групи, в першу чергу вироблення методів такої взаємодії і планування взаємодії, відновлення українських національних традицій та звичаїв у веденні індивідуального господарства. Екопоселення є однією з форм ідейної громади. Під ідейною громадою, в свою чергу, ми розуміємо цілеспрямовано створене місцеве співтовариство людей, задумане для тіснішої співпраці, ніж інші спільноти. Мета створення може мати різні мотиви: спільне використання ресурсів, налагодження добросусідських відносин, здоровий спосіб життя у злагоді з природою, життя і працю з дотриманням принципів того чи іншого вчення або ідеї. Можуть бути й інші цілі, засоби, методи, правила і принципи, що розділяються членами ідейної громади. Предметом спільних інтересів можуть бути види діяльності, пов'язані з господарюванням та екологією; з інформаційними технологіями (життя в поселенні не заперечує комп'ютерну діяльність); науковою діяльністю (завдяки матеріальній забезпеченості, поселенці можуть займатися серйозними, тривалими розробками навіть при малих вкладеннях в науку від держави); мистецтвом (спокійне життя на лоні природи, матеріальна забезпеченість, розвинена культура і духовність поселенців, здорова біоенергетика, естетика родових помість – ідеальні умови для роботи артистів, художників, музикантів, письменників, філософів і т.д.); народними ремеслами; видавничою діяльністю (так, можна активно поширювати інформацію про здоровий спосіб життя, про любов до природи і тварин, про життя на землі і у своєму життєвому просторі).

Отже, екопоселення аж ніяк не повинні стати кроком в минуле, навпаки, вони повинні стати викликом і альтернативою безперспективному постіндустріальному суспільству. Такі поселення виростатимуть із потреб і можливостей, викликаних новими екологічними обмеженнями (через високу щільність населення у міста), новим рівнем свідомості і потребу відновити власну державу.. Як доводить світовий і вітчизняний досвід, екопоселення як особливий вид діяльності сільського середовища розвивається у відповідному соціальному середовищі. Для ефективного механізму розвитку екокомплексів, в суспільстві повинен

сформуватися авторитет мешкання (проживання) за межами міста. Водночас досягти успіху неможливо, якщо не буде підтримки держави. Оптимальний розвиток екопоселень досягається поєднанням ринкових механізмів та державного регулювання. Розвиток екопоселень в Україні зумовлюється сукупністю чинників економічного, політичного, соціального та правового характеру, підґрунтя яких виступають стратегічні інтереси країни та її природно-кліматичні умови, географічне розташування, ментальність народу, який споконвічно мав високий, майже обожнювальний, рівень любові до землі. На превеликий жаль, любов до землі в українських людей була майже викорінена історично-політичними реаліями радянського часу (голодомори, репресії, переселення цілих родин, колгоспна зрівнялівка тощо). Та незважаючи на попередню історію українського села й сьогодні серед молоді зберігається ця ментальна потреба любові до землі і до рідного краю.

За таких умов головним чинником вироблення ефективного механізму розвитку національних екопоселень, формування в них технологічно досконалого, екологічно безпечного та високопродуктивного виробничого потенціалу є, на наш погляд, радикальне вдосконалення взаємозв'язків між промисловістю, яка забезпечує екокомплекси необхідними засобами й предметами праці та переробляє сільськогосподарську сировину (продукцію), і безпосередньо екокомплексами як специфічною складовою економіки України.

Сьогодні в Україні відсутня довгострокова стратегія щодо розвитку екокомплексів. Значним стримувальним чинником у розвитку екокомплексів є недосконалість законодавчо-нормативної бази. Натомість невинувато було б стверджувати, що законодавча база аграрних реформуваних відпрацьована достатньо і діє безвідмовно. В Україні донині немає закону з умовною назвою "Про реформування, збереження та підтримку сільських територій", « Про умови забудови та формування екопоселень». І навіть серед чинних законодавчих документів, зокрема в законі «Про Генеральну схему планування території України», відсутнє поняття «екопоселення», не кажучи про визначення території екопоселень як території, розвиток яких потребує державної підтримки.

Тому то створення альтернативних екокомплексів можна розглядати одночасно і як спробу підготовки до бурхливих змін нового десятиліття, і як можливість негайного і так потрібного суспільству виходу за межі системи сучасного суспільства, яке поступово саморуйнується. Альтернативне поселення тому і названо альтернативним, бо проявляє нові якості у відношенні як до традиційного, так і до технократичного суспільства, але при цьому володіє рисами того і іншого.

Висновки.

Більшість із вищенаведених проблем щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій та створення екопоселень тісно пов'язані між собою. Це зумовлює необхідність застосування інтегрованого підходу до соціально-економічної модернізації регіонів та міст України на засадах сталого розвитку. Курс на євроінтеграцію, визнаний Україною як пріоритетний, передбачає імплементацію європейських стандартів якості життя, кращих практик країн ЄС щодо досягнення сталого розвитку міст та сільських регіонів. З цією метою українському співтовариству наразі необхідно вирішити низку актуальних завдань: створити передумови для стабільного розвитку сільських територій як базису забезпечення належного розвитку екопоселень, створюючи цим сприятливі соціально-економічні умови проживання на селі; завершити паспортизацію сільських населених пунктів, що дозволить визначити необхідну кількість можливих об'єктів для створення екопоселень; з метою концентрації ресурсів на реалізації завдань щодо розвитку села здійснити інвентаризацію державних програм, які містять у своєму складі заходи щодо такого розвитку, забезпечити коригування переліку заходів, передбачаючи зміни, які б стосувалися організації та функціонування екопоселень; завершення процесу розмежування земель загальнодержавної та комунальної власності, а також забезпечення органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад правом розпоряджатися земельними ресурсами, що перебувають у власності відповідної територіальної громади; затвердити регіональні плани заходів щодо будівництва, реконструкції, ремонту та утримання в належному стані доріг загального користування у сільській місцевості та під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів;

Важливо для виконання зазначених завдань Прийняття Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку сільських територій України» та « Про умови забудови та формування екопоселень», в яких має бути представлено чітке визначення сільських територій, їх класифікація та завдання щодо розвитку різних типів сільських територій, у тому числі тих, які можна чи потрібно заселяти екопоселеннями. Зокрема, вказаний закон повинен закріплювати за сільськими територіями спеціальний статус, який передбачатиме спрощений режим здійснення зовнішньоекономічної діяльності для залучення іноземних інвестицій, участі у різних соціальних проєктах тощо;

З огляду на вищевикладене, вважаємо, що за будь-яких обставин необхідно вимогою є політична воля еліт змінювати свою країну, і посилення на історично-культурні обставини не може виправдовувати брак цієї волі. Сталий розвиток не є природним станом. Його досягають за певних умов, якими, зокрема, і є політична воля, а також суспільна активність та певний стан суспільної моралі. Це і вивело Європейські країни на рівень високого

соціально-економічного розвитку всіх верств населення.

Сьогодні в Україні сформувалося вікно можливостей для виходу на траєкторію сталого розвитку, який сприятиме бажаному результату. Проте, як і кожне вікно можливостей, воно навряд чи залишиться відкритим надовго, якщо українська влада буде байдужою, а українська громада сумлінною та ненаполегливою.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Авчухова А.М. Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналіт. записка / Авчухова А.М., Кочемировська О.О. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>
2. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Б. Й. Пасхавер, О. В. Шубравська, Л. В. Молдаван та ін.] ; за ред. акад. УААН Б. Й. Пасхавера ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозуван. – К., 2009. – 432 с.
3. Глобальна Мережа Екопоселень .– Режим доступу http://coholviv.blogspot.com/2013/03/blog-post_9277.html
4. Гоголь Т. В. Багатофункціональний розвиток сільських територій – стратегічна мета державної регіональної політики [Електронний ресурс] / Т. В. Гоголь // Державне управління: теорія і практика. – 2011. – № 1. – Режим доступу : www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Gogol.pdf.
5. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62–70.
6. Європейський банк готовий дати Україні гроші на розвиток села [Електронний ресурс] // Радіо Свобода [сайт]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1750473.html>. – Назва з екрану.
7. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агро-промислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1998 року № 400-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=400-12>.
8. Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 року № 121-р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=121-2010-%F0>.
9. Куценко В.І. Соціальна сфера села у контексті забезпечення сталого розвитку / Куценко В.І. // Збалансоване природокористування. – 2012. - № 12. - С. 20
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/Zp/2012_2/kutsenko.pdf
10. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – С. 370
11. Притула Х. М. Аналіз зовнішніх факторів розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / Х. М. Притула // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.10. – С. 124–131. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnltsu/21_10/124_Pry.pdf. – Назва з екрану.
12. Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон України. Прийняття від 05.02.2015. Документ 157-19, чинний. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
13. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь / [В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. С. Крупін, І. М. Куліш]; НАН України. Інститут регіональних досліджень; [наук. ред. В. В. Борщевський]. – Львів, 2011. – 60 с.
14. Прокопа І.В. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози. / Прокопа І.В., Попова О.Л. // Економіка прогнозування. – 2008. – № 1. – С.63
15. Про визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. N 121. Розпорядження КМУ від 2 вересня 2010 р. N 1761-р.– Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1761-2010-%D1%80>
16. Решітько Т. В. Проблеми розвитку сільських територій та зайнятості мешканців села [Електронний ресурс] / Т. В. Решітько // Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2009. – Вип. 15. – Режим доступу : nbuv.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2009_15/stat_09/19.pdf. – Назва з екрану.
17. Саблук П. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Саблук // Економіка України. – 2008. – №12. – С. 4-18.
18. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Статистичний збірник. – К. : Держкомстат України, 2006. – 207 с.
19. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України : аналітична доповідь. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. – 19 с.
20. Строительство, материаловедение, машиностроение. Серия: Создание высокотехнологических экокомплексов в Украине на основе концепции сбалансированного (устойчивого) развития» // Сб. научн. трудов. Вип 75. – Днепропетровск: ПДАБА, 2014. – 324 с.
21. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра. екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М.Бородіної, д-ра. екон. наук, чл.-кор. УААН І.В.Прокопи; НАН України; Ін-т екон. прогноз. – К., 2010. – С. 162
22. Фесіна Ю.Г. Синергетика складових сталого розвитку сільських територій: теоретичні засади та

механізм забезпечення: Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/en_re/2010_7_5/21.pdf

23. Чеботарьов В. А. Досвід структурних перетворень в агропромисловому виробництві постсоціалістичних країн у контексті їх вступу до Європейського Союзу / В. А. Чеботарьов // Економіка АПК. – 2007. – № 2. – С. 142–148.

24. Шмелёв Н. П. На переломе: перестройка экономики в СССР / Н. П. Шмелёв, В. В. Попов. – М.: Изд-во АПН, 1989, – 400 с.

REFERENCES:

1 Avchukhova A.M. *Shchodo problem rozvytry sotsial'noi infrastruktury silskykh naselenykh punktiv: analit.zapyska* [As for the problems of social infrastructure of rural areas : analytical. note]. (in Ukrainian). Available at:

<http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>

2 Paskhaver B.I. Shubrovska O.V. Moldavan L.V. *Vyklyky i shlyakhy agroprodovolchogo rozvytku* [The challenges and ways of agricultural development]. Institut ekonomiky ta prognozuvannia, NAN Ukrainy” -- Institute of economics and prediction, National Academy of Sciences of Ukraine Kyiv, 2009,432 p. (in Ukrainian).

3 *Globalna mreza Ekoposelen.* [Global Ecovillage Network]. (in Ukrainian). Available at: http://coholviv.blogspot.com/2013/03/blog-post_9277.html

4 Gogol T. V. *Bagatofunktionalnyi rozvytok silskykh terytoriy-strategichna meta derzhavnoi regeonalnoi polityky* [Multifunctional rural development - the strategic objective of the state regional policy].Derzhavne upravlinnia: teoriia i praktyka- Public management: theory and practice. 2001,no. 1. (in Ukrainian).

5 Gubeni Yu. *Rozvytok silskykh terytoriy: deiaky aspektyevropeiskoi teorii i praktyky* [Rural Development: Some Aspects of European theory and practice]. *Ekonomika Ukrain y-* Ukraine's economy, 2004,no. 4, pp.62-70. (in Ukrainian).

6 *Yevropeyskyi bank gotovy daty Ukraini groshchi na rozvytok sela* [European Bank Ukraine is ready to provide money for rural development]. (in Ukrainian). Available at:

<http://www.radiosvoboda.org/content/article/1750473.html>

7 *Zakon Ukrainy “ Pro priorytetnist sotsialnogo rozvytku sela ta agro-promyslovogo kompleksu v narodnom gospodarstvi” vid 17 zhovnia 1998 №400 XII* [Law of Ukraine " On the priority of social development of rural areas and agriculture in the national economy " dated 17.10.1998] (in Ukrainian). Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=400-12>.

8 *Kotsepsiia Derzhavnoi tsilovoi programy stalogo rozvytku silskykh terytorii na period do 2002,skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu*

MinistrivUkrainy vid 3 liutogo 2010 №121- p [The concept of the State Target Program of sustainable development of rural areas for the period up to 2020, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.02.2010 № 121-p]. (in Ukrainian). Available at: : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=121-2010-%F0>.

9. *Kutsenko V.I.Sotsialna sfera sela u konteksti zabezpechennistalogo rozvytku* [Rural social sphere in the context of sustainable development]. *Zbalansovane pryrodokorystuvannia-* Balanced natural resources. 2012, no.12, 20p. Available at: http://archive.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/Zp/2012_2/kutsenko.pdf

10 *Naselennia Ukrainy. Sotsialno demografichni problemy ukrainskogo sela* []. Institut demografii ta sotsialnykh doslidzhen, NAN Ukrainy” -- Institute of Demography and Social Studies, National Academy of Sciences of Ukraine 2007,432 p. (in Ukrainian).

11 *Prytula Kh.M.Analiz zovnishnikh faktoriv rozvytku silskykh terytorii* [Analysis of external factors of rural Development]. *Naukovyi visnyk NLTU - Scientific bulletin.* 2011, no. 21.10, 124–131pp. (in Ukrainian). Available at:

www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnltsu/21_10/124_Pry.pdf. – Назва з екрану.

12 *Pro dobrovilneobednannia terytorialnykh gromad. Zakon Ukrainy. Pryiniaty vid 05.02.2015.Document 157-19, chynnyi.*[About voluntary association of local communities. Law of Ukraine. Dated 02.05.2015.]. (in Ukrainian). Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

13 *Borshchevskyi V.V. Prytula Kh. M. Krupin V.Ye. Problemy ta perspektyvy rozvytku silskykh terutorii Ukrainy (na prykladi Karpatskogo regionu):naukovo-analitychna dopovid* [The problem and perapectives of development of rural areas of Ukraine (on example of Carpathian region)]. Institut regionalnykh doslidzhen, NAN Ukrainy” -- Institute of Regional Studies, National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2011.60 p. (in Ukrainian).

14 *Prokopa I.V. Popova O.L. Zaselennist silskykh terytorii:destruktyvni zminy i zagrozy* []. *Ekonomika prognozuvannia-* Economics of prediction. 2008, no.1,63p. (in Ukrainian).

15 *Pro vyznannia takym, shcho vtratylo chynnist, rozporiadzhennia Kabinetu MinistrivUkrainy vid 3 liutogo 2010 №121- p. Rozporiadzhenni avid 25 veresnia 2010 №1761-p* [Recognition of lost influence, the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.01.2010]. (in Ukrainian). Available at:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1761-2010-%D1%80>

16 *Rashytko T.V. Problemy rozvytku silskykh terytori ta zainiatosti meshkantsiv sela . Zbirnyk naukovykh prats KNTU - Collection of scientific papers of KNTU.* (in Ukrainian). Available at: nbuv.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2009_15/stat_09/19.pdf.

- 17 Sabluk P. Stan i perspektyvy rozvytky agropromyslovogo kompleksu Ukrainy]. *Ekonomika Ukrainy - Ukraine's economy*. 2008, no.12, 4-18pp. (in Ukrainian).
- 18 *Sotsialno-ekonomichne stanovyshe silskykh naselenykh punktiv Ukrainy*. [Socio-economic status of rural settlements of Ukraine]. *Statystychnyi zbirnyk – Statistical collection*. Kyiv, Derzhkomstat Ukrainy , 2006, 207 p. (in Ukrainian).
- 19 *Spilna agrarna polityka Yevropeiskogo soiuzu: mozhlyvosti ta vyklyky dlia ukrainy : analitychna dopovid* [Common Agricultural Policy of the European Union: Opportunities and Challenges for Ukraine :analytical report].Kyiv, Natsionalnyi instytut strategichnykh doslidzhen, 2011.19 p. (in Ukrainian).
- 20 Sozdanie vysokotekhnicheskikh ekokompleksov v Ukraine na osnove kontseptsii sbalansirovannogo razvitiya.[Creating a hi-tech eco systems in Ukraine based on the concept of sustainable development] *Stroitelstvo, materialovedenie mashinostroenie - Construction, materials science, mechanical engineering*. Dnepropetrovsk, PDABA, 2014, no.75,324p. (in Ukrainian).
- 21 Borodina O.M. *Teoriia, polityka ta praktyka silkogo rozvytky* [Theory, Policy and Practice of Rural Development]. Institut ekonomiky ta prognozuvannia, NAN Ukrainy” -- Institute of economics and prediction, National Academy of Sciences of Ukraine Kyiv,2010,162 p. (in Ukrainian).
- 22 Fesina Yu. G. *Synergetyka skladovykh stalogo rozvytku silskykh terytoriy: teoretychni zasady ta mehanizm zabezpechennia* [Synergetics components of sustainable rural development: theoretical framework and mechanism for ensuring:]. (in Ukrainian). Available at: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/en_re/2010_7_5/21.pdf
- 23 Chebotarev V.A. *Dosvid strukturnykh peretvoren agropromyslovomy vyrobnytstvipostsyalistychnykh krain u konteksti ikh vstupu do Yevropeiskogo soiuzu* [Experience of structural changes in agricultural production in post-socialist context of their accession to the European Union].*Ekonomika APK- Economics APK*. 2007, no.2, pp.142–148. (in Ukrainian).
- 24 Scmelev N.P. *Na perelome:perestroikaekonomiki v SSSR* [At the turn: the restructuring of the economy in the USSR].Moscow,Izdatel'stvo APN,1989. 400 p.

Статья поступила в редколлегию: 17.04.2015 г.